

Харьков // Правда. 1930. 9 июня. 29. Очерки истории Коммунистической партии Украины. Изд. Четвертое, доп. К., 1977. 30. Від Х до XI з'їзду КП(б)У // Комуніст. 1930. 5 червня. 31. Сталин И.В. Политический отчет Центрального Комитета XVI съезда ВКП(б). // Соч. Т. 12. 32. Сталин И.В. Заключительное слово по политическому отчету ЦК XVI съезду ВКП(б) 2 июля 1930 г. // Соч. Т. 13. 33. По отчету Центрального Комитета ВКП(б): резолюция XVI съезда ВКП(б) // КПСС в резолюциях... Изд. 9-е, испр. и доп. М., 1983. Т. 5.

Надійшла до редколегії 24.03.06

М.М. Сапла

Х. РАКОВСЬКИЙ У ДЕРЖАВОТВОРЕННІ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ: БОРІТЬБА ПРОТИ АВТОНОМІЗАЦІЇ УКРАЇНИ

Державотворчі ідеї часів Центральної Ради і проблеми їх втілення в життя розглядалися докладно в роботах [1–3] та ін. Аналіз цих поглядів та досвіду минулого є тією чи іншою мірою корисним для вирішення державотворчих проблем, що виникають в сучасній Українській державі. З метою більш широкого аналізу було би цікавим також і дослідження прагнень створення суверенної держави та діяльності з їх втілення, що виникали в Радянській Україні.

На нашу думку, в Україні ще в роки громадянської війни був розпочатий складний і поступовий процес визрівання і консолідації радянської національної еліти. Цей процес розпочався і найбільш активно й цілеспрямовано проводився в 1919–1923 рр., коли на чолі держави стояв Християн Раковський. Тоді і майже до початку 30-х рр. у середовищі української радянської еліти, яка формувалася, виникали певні державотворчі ідеї, спрямовані на створення суверенної радянської України, та проводилася певна діяльність в цьому напрямі – різними людьми, в різні часи і з різною інтенсивністю. Принципово відмінною якістю державотворчої еліти, яка створювалася в середовищі радянської національної еліти, було визнання етнічних, історико-політичних, економічних та психологічних відмінностей і особливостей української нації, що з часом обумовило бачення України як окремої від Росії держави.

В роботі [4] нами розглядалась державотворча еліта, яка рекрутується з різних секторів національної еліти і яка спрямовує свою активність на реалізацію державно-правотворчої ідеї в країні. При наявності особистості-лідера, яка своєю діяльністю, особистим прикладом і організаторськими здібностями, своєю харизмою об'єднує і надихає провідних діячів нації на творення держави, цей процес стає більш цілеспрямованим та ефективним. Такими лідерами нації в різних країнах і в різні часи історії людства були Богдан Хмельницький, Юзеф Пілсудський, Шарль де Голль, Конрад Аденауер, Фідель Кастро та багато інших. Певний

час на початку 20-х рр. ХХ ст. такою людиною в Радянській Україні був Християн Раковський. Саме він, як відмічав один з його опонентів Е. Квірінг, «дякуючи своєму інтернаціональному імені був тим центром, коло якого могли об'єднуватись різні партійні групування» [5].

Х. Раковський прибув в Україну у січні 1919 р. як посланець В. Леніна і Російської компартії, щоб очолити нелегітимно створений РКП(б) уряд Радянської України, в якому тоді розпочалися міжособистісні суперечки [6]. Але за той час, коли він був на чолі українського уряду, його ставлення до України, її державного устрою, мови та до взаємовідносин з керівництвом ЦК РКП(б) набуло певних змін [7]. Цікава згадка про це міститься в щоденнику С.Єфремова, який взагалі не був симпатиком Раковського. На початку 1925 р. С.Єфремов занотував у щоденнику переказ про те, як тодішній голова Раднаркому України Чубар викликав велике обурення в Москві в Держплані доказами про необхідність власного бюджету Україні. Коментуючи цей випадок, Єфремов пише: «...характерно, що люде далекі від українства, постоявши трохи коло державного стерна, сепаратистського набираються духу. Так було з Раковським. Тепер його слідом йде навіть служнячий Чубар» [8, с.83].

Ціком зрозумілі зміни в поглядах, ставленні та оцінках Раковського – кожна особа, і в першу чергу творча особистість, виносить з кожної ситуації новий досвід і, міняючись, творить себе. Для особистості, яка творить історію, основою державно-правового мислення є наявність притаманного їй ментального образу держави – уявлень про правові характеристики і національні особливості суверенної держави, правові та соціальні відносини її громадян. Саме відтворення цього образу в дійсності така особистість може вважати головною творчою справою свого життя. Значущість мети, складність її досягнення потребує від особистості значних, навіть граничних зусиль. Щодо Х. Раковського, то він як людина, яка мала високого ґатунку європейське виховання та освіту – цим, вважаємо, він значно відрізнявся від будь-кого з більшовиків того часу, значний досвід діяльності в політичних партіях Європи, був схильний до державних і правових відносин, що традиційно були притаманні передовим європейським державам.

На нашу думку, з початку 20-х рр. на розвиток українського суспільства і, відповідно, української держави, впливали два антагоністичні процеси. Перший був спрямований на формування радянської української еліти і набуття її певною частиною державницьких ідей (до складу державницької еліти могли входити різні за належністю елітні групи – урядові, партійні, наукові, культурні та ін.) та втілення їх в державотворчу діяльність. Разом з цим за

ініціативи компартійного і урядового керівництва Росією та підтримуючими їх російською елітою і частиною української еліти йшов процес формування більшовицької супердержави на кшталт Російської імперії, в якій Україна мусила бути її часткою. Ці процеси йшли майже одночасно, але з різною швидкістю. Певним чином це можна ілюструвати заявою до ОДПУ СРСР у 1934 р. колишнього боротьбиста П. Солодуба, управляючого справами Раднаркому в уряді Х. Раковського: «З одного боку група колишніх боротьбистів і частково Раковський, Скрипник, Затонський, я та інші, прагнули до розвитку української державності як економічно незалежного організму. З іншого боку центр, підкоряючись необхідності планомірної організації виробництва та розподілу, йшов по лінії централізованого користування ресурсами України» [9, с.38].

Найбільш зріло опозиція української державотворчої еліти імперським прагненням Росії проявилася під час створення союзного договору між радянськими республіками. Суттєве загострення відносин між учасниками цих процесів привело до суперечки у 1922–1923 рр. між Й. Сталіним та головою Раднаркому України Х.Раковським щодо моделі політичного і державного об'єднання радянських республік (ця суперечка вперше була висвітлена у вітчизняній історичній літературі істориком В. Мельниченком у 1988–1989 рр. [10, 11]). Цей розголос з московським партійним керівництвом, в якому з боку України брав участь не тільки Раковський, висвітлює наявність неприхованих прагнень українського радянського керівництва до творення незалежної української держави. Але, як відомо, боротьба коло двох концепцій майбутнього України – як суверенної радянської держави, або як адміністративної одиниці в складі радянської імперії на чолі з Росією, завершилася тоді – у 1922–1923 рр., перемогою Й. Сталіна.

Приступивши до керівництва урядом, Х. Раковський вже 26 січня 1919 р. підписує Декларацію Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України, де, зокрема, декларувалася і солідарність з Радянською Росією, єдність з нею в рішенні однакових військових, політичних та економічних завдань, що стояли перед республіками в умовах громадянської війни та майбутнього мирного життя. «Все це, – проголошувалося в Декларації, – обумовлює об'єднання Української Радянської республіки з Радянською Росією на началах Соціалістичної федерації» [12]. Через кілька місяців, у червні Х. Раковський, як член спеціальної міжреспубліканської комісії, брав участь у розробці конкретних – тимчасових і постійних форм об'єднання РСФРР і інших республік. Особисто він запропонував комісії об'єднати республіки «тільки на ґрунті федеративного устрою, федеративної конституції, коли створюється єдиний орган верховного управління – Федеративна Рада Респуб-

лік» [цит. за: 13]. Як попередні і перехідні кроки було запропоновано ввести у склад ВЦВК представників республік, а також підпорядкувати деякі наркомати відповідним наркоматам РСФФР. Ці пропозиції були обумовлені обставинами, в яких в той час перебувала Україна. Нагадаємо, що наприкінці травня 1919 р. на ґрунті невдоволення проведенням земельної політики радянською владою та продрозверсткою спалахнуло повстання отамана Григор'єва, яке ініціювало в Україні селянський рух спротиву [14]. Вже наприкінці червня на значній частині території України не було радянської влади, а країна стала ареною бойових дій військ Червоної Армії, Польщі, Денікіна, Врангеля, Петлюри, отаманів Махна, Григор'єва та більш дрібних озброєних селянських угруповань.

У вересні 1919 р. уряд України виїхав у Гомель, а потім у Москву. Тоді значна частина українських наркоматів було перепідпорядкована відповідним російським відомствам. Лише в лютому 1920 р., після утвердження радянської влади на більшій частині України, був сформований новий коаліційний радянський уряд і частина наркоматів було повернена до управління безпосередньо українським Раднаркомом.

Наприкінці 1920 р. після припинення військових дій з Польщею і закінчення громадянської війни головою Раднаркому УСРР Х. Раковським і головою Раднаркому РСФФР В. Леніним був підписаний Союзний робітничо-селянський договір, що мав на меті упорядкування відносин між двома республіками. Україна і Російська федерація признавали суверенність та незалежність одна одної і, утворюючи військовий та господарчий союз, об'єднали наркомати військових та морських справ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучення, пошт та телеграфу, а також Вищу Раду народного господарства.

На думку Х. Раковського, ні в договорі, ні в політиці українського уряду початку 20-х років не було того, що він називав «тенденцією до повного злиття України з Великоросією». Називаючи цю тенденцію пережитком психології російського буржуазного націоналізму, він вважав, що її реалізація «принесе нам лише великі внутрішні та міжнародні ускладнення» [цит. за: 13]. Нагадаємо, що про бажану «одну державу двох народів» більшовики заговорили ще відразу після Лютневої революції, – В. Ленін в статті «Україна» писав: «Жоден демократ не може також заперечувати права України на вільне відокремлення від Росії; саме безумовне визнання цього права і дає можливість агітувати за вільний союз українців і великоросів, за д о б р о в і л ь н е з'єднання в одну державу двох народів» [15].

Форма цього «вільного союзу» народів почала обговорюватися ще задовго до виникнення Радянського Союзу. Було чимало полі-

тичних діячів, які розглядали радянські республіки, що виникли на уламках Російської імперії, як тимчасові політичні утворювання і союзне будівництво уявлялося ними у вигляді автономізації республік у рамках Російської Федерації. На таких позиціях стояв і Й. Сталін, який у 1920 р. стверджував: "Радянська автономія є найреальніша, найконкретніша форма об'єднання окраїн з центральною Росією» [16]. І його дії як Генерального секретаря партії повністю відповідали цій позиції, але не спиралися на агітацію «за вільний союз українців і великоросів», а на тиск з використанням партійного апарату.

У своїй брошурі «Союз Социалистических Советских республик» Х.Раковський зазначав, що радянське будівництво в той час мало багато недоліків. Так, не було укладено договори, що об'єднували би Україну з Білорусією, Грузією та іншими республіками. Та й в укладених Україною з Росією договорах не достатньо певно розділялися російські та міжреспубліканські функції в об'єднаних наркоматах [17]. Фактично ці наркомати, які були розташовані в Москві, керувалися в першу чергу інтересами Росії. З цього приводу в березні 1922 р. Політбюро ЦК(б)У за доповіддю Х. Раковського «Про взаємовідносини між РСФРР і УСРР» прийняло резолюцію про необхідність конкретизації відносин поміж двома республіками для визначення прав та обов'язків УСРР. Згодом з метою захисту своїх прав Україна, а потім Білорусія і закавказькі республіки запропонували створити спеціальну комісію з розробки принципів взаємовідносин республік. У серпні Політбюро РКП(б) склало таку комісію і від українських комуністів до неї ввійшли Х.Раковський та Г.Петровський. Ініціативу із розробки початкового документа комісії взяв на себе Й. Сталін і запропонував свій проект «Про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками», який вбачав включення радянських республік на правах автономних в Російську Федерацію. І хоча проект був підтриманий лише в Азербайджані, Вірменії, у Білорусії висловилися за подовження діючих договірних відносин, в Україні проект не обговорювався, а ЦК КП Грузії виступив проти нього, комісія більшістю голосів прийняла сталінську пропозицію.

25 вересня проект був направлений В.Леніну у Горки, де той знаходився на лікуванні. У той же день його відвідав Х. Раковський, а вже наступного дня В.Ленін у листі членам Політбюро виступив проти сталінської ідеї автономізації, запропонував створити нову федерацію – Союз Радянських Республік Європи і Азії, та висловив кілька пропозицій з її організації [18, с.211–213]. А ще через два дні Х. Раковський надіслав доповідну записку до ЦК РКП(б) і Й.Сталіна з критикою «автономізації» республік, в якій вказував на безпосередні порушення сталінським проектом прав народів радянських республік: «...Замість того, щоб сформувати

справжню федерацію, яка би забезпечувала для усіх однакої умови революційного будівництва, об'єднала би робітничий клас всіх національностей Росії на основі рівноправ'я, даний проект проходить повз цієї задачі» (цит. за [13]).

Й.Сталін переробив свій проект згідно з вказівками Леніна і він був прийнятий Політбюро. 30 грудня на I з'їзді Рад радянських республік Сталін запропонував делегатам затвердити Декларацію і Договір про створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Але М.Фрунзе, який виступив за ним, від української делегації висунув пропозицію затвердити тексти лише «в цілому» і доручити ЦВК Союзу їх подальшу доробку, щоб потім республіканські ЦВК їх ухвалили. Пропозиція Фрунзе була підтримана більшістю делегатів. Таким чином, як стверджує В.Буткевич, твердження, що I з'їзд Рад СРСР створив Союз Радянських Соціалістичних Республік, не відповідає дійсності. У подальшому Договір про створення СРСР не був розроблений і не ратифікований республіками, а фактично відмінений Конституцією 1924 р. [18].

Свою боротьбу за рівні (з Росією) права України та інших союзних республік Х.Раковський і його однодумці продовжили і на рівні партійної організації. Напередодні XII з'їзду партії більшовиків, який відбувся 17 квітня 1923 р., Й. Сталін оприлюднив тези своєї майбутньої доповіді. Раковський, коментуючи їх в газеті «Коммунист», вказує на неповноту сталінських тезисів: «...Ми вважаємо абсолютно неминучою для всіх республік не тільки адміністративну і культурну, а й широку господарчу автономізацію. Будучи з одного боку рішучим прибічником централізованого планового господарства, – інакше це значило би не бути комуністом, – ми вважаємо, що в рамках цього планового господарства союзним республіками мусить бути надана певна свобода у господарчому будівництві» [19]. Через кілька днів Голова Раднаркому України Х.Раковський та замісник Голови Раднаркому М.Фрунзе опублікували статтю «Національний момент в радянському будівництві», де вони стверджують, що ґрунтгом, «на якому мусить бути збудована федерація, є повна рівність прав і особливостей окремих республік, членів союзу, як у взаєминах між ними, так і по відношенню до центральної радянської влади [20]. Трохи згодом Х. Раковський у виступі на VII Всеукраїнській партконференції проголосив необхідність «у наші союзні відносини внести визначеність, і ця визначеність мусить йти по лінії: більше прав, більше коштів, більше ініціативи окремим радянським республікам» [21]. А.М. Фрунзе у своїй доповіді з національного питання на партконференції говорив про необхідність надання широких фінансово-бюджетних прав республікам в складі Союзу, про великодержавний шовінізм урядовців. У заключному слові він застерігав: «Пункт радянської конституції про право вільного виходу з Союзу

не є пустим звуком, і тут помиляються ті товариші, які із сміхом кажуть, що це право – фікція. Ми серйозно відносимося до цієї справи, ми серйозно розуміємо ту небезпеку, яка тут може статися, і тому ми з такою рішучістю і такою відвертістю висуваємо це право виходу з Союзу» [22].

І на сесії ВУЦВК, що пройшла в той саме час, у виступах М.Фрунзе та інших теж йшлося про недоліки союзного договору та необхідність його покращення. Таким чином, позиція голови уряду Х. Раковського в той час спиралася в Україні на підтримку широкого кола однодумців в національній еліті.

У своїх виступах на XII з'їзді РКП (б) в Москві Раковський говорив про великодержавницькі настрої в союзних наркоматах, про те, що центральні органи «...стали хазяями всього нашого життя. Нема такого кроку, який можна було би зробити національній республіці, про який заздалегідь можна було би сказати, що його можна зробити» [24, с.81]. Вже тоді Раковський вказував на небезпеку «відомчої психології», що деякі керівники центральних партійних та господарчих органів часто сенс своєї діяльності вбачають лише у задоволенні відомчих інтересів – «наші центральні органи починають дивитися на керування своєю країною з точки зору їх канцелярських зручностей» [25, с.81]. Він не приховував від делегатів свого критичного ставлення до доповіді Й.Сталіна: «Я вважаю, що т. Сталін зупинився як раз на порозі з'ясування підґрунтя національного питання у нас. Він мав піти далі...» [24, с.579]. Виступаючи на з'їзді, Х. Раковський зробив цілу низку зауважень та поправок до доповіді та резолюції з'їзду, але більшість з них за наполяганням Сталіна були відхилені. Серед них і пропозиція про рівні норми представництва республік у Палаті Національностей ЦВК ССРР, що надавала би Україні рівні з Росією права [24, с.658].

Безпосередньо і відкрито підтримали його позицію М.Скрипник та М.Бухарін. Підтримав Раковського Скрипник і в підготовці українського проекту союзного договору про створення ССРР. Проект від імені Конституційної комісії Раднаркому УСРР Х. Раковський оголосив на IV нараді з національного питання, яка відбулася в червні 1923 р. в Москві. Невдоволення Й. Сталіна викликали три наступні положення проекту:

- замість слів, що республіки «об'єднуються в одну союзню державу «Союз Радянських Соціалістичних республік», в українсько-му проекті було «створюють Союз Соціалістичних республік»;
- верховну владу в Союзі між сесіями ЦВК українці пропонували розділили поміж президіями двох палат;
- крім створення союзних наркоматів зовнішньої торгівлі і закордонних справ залишити такі ж наркомати і в окремих республіках.

Саме спираючись на ці положення проекту союзного договору, Сталін звинуватив Раковського в конфедералізмі: «Українці нав'язують нам конфедерацію», «Ми за федерацію, тобто проти конфедерації, тобто проти пропозицій Раковського і Скрипника» (цит. за [11]). Звинувачення в конфедералізмі і, відповідно, в ухилянні від лінії партії було в той час досить вагомим аргументом в політичній боротьбі.

Під їх впливом виник розкол у думках на червневому Пленумі ЦК КП(б)У – частина компартійної еліти в Україні пристала до позиції Сталіна. До того ж Секретаріат ЦК РКП(б) з початку 1923 р. розпочав енергійне перекидання відданих центру і особисто Сталіну працівників на керівні посади в УСРР з тим, щоб звільнитися від прихильників Раковського [25, с.85]. Так Раковський втратив необхідну йому в боротьбі проти автономізації України підтримку колег – політичних діячів України. А згодом його було зовсім усунуто від керівництва урядом України¹.

До вказаних причин невдачі Х. Раковського та його однодумців у боротьбі проти автономізації та за набуття Україною рівних з Росією прав в Радянському Союзі слід додати й те, що за не досить тривалий час радянської влади в Україні (4-5 років) багато зусиль правлячою елітою було віддано військовій боротьбі і подоланню економічної розрухи. Процес державотворення в Україні йшов дуже повільно й через слабкість і розпорошеність державотворчої радянської еліти, яка тоді складалася з представників компартійної еліти – в неї були практично відсутні представники інших елітних груп.

Але, незважаючи на невдачу Християна Раковського в боротьбі за Українську державу, слід віддати належне йому як особистості, яка певний час, спираючись на однодумців, вела Україну до притаманного їй мисленню і культурі образу незалежної держави європейського зразка.

¹ Х. Раковського було усунуто від керівництва українським Раднаркомом шляхом призначення на нову роботу – Повноважним і Торговим Представником ССРР у Великій Британії. «Моє призначення в Лондон є для мене і не тільки для мене одного лише привидом для мого зняття з роботи на Україні... Втім, особливе ставлення до мене товаришів, які керують Політбюро ЦК, проявилось набагато раніш. Особливо воно стало очевидним для членів нашої організації на Україні, а також для деяких членів організації в Росії під час XII партійного з'їзду. Для мене моє призначення в Лондон є продовженням тій тактичній лінії, ціллю якої є ліквідація мене як партійного та радянського діяча...», – писав у липні 1923 р. Х. Раковський в листі до Й. Сталіна, копії якого було направлено членам ЦК і ЦКК-РКІ РКП(б) та членам Політбюро ЦК КП(б)У (цит. за [11]).

Список літератури: 1. Андрусишин Б. Соціальні конфлікти в Україні: спроба ретроспективного аналізу // Сучасність. 1994. №2. 2. Бандурка О.М., Древаль Ю.Д. Парламентаризм в Україні: становлення і розвиток. Х., 1999. 3. Сас С.В. Витоки парламентської процедури та її становлення в Українській Народній Республіці // Наше право. 2003. №4. 4. Саппа М.М. Державотворча еліта: головні відмінності // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ, 2006. Вип.32. 5. Проводи тов. Х. Чаковського // Вісті. 1923. 17 липня. 6. Саппа М.М. Правові особливості формування першого уряду та невідомий лист В. Леніна до Х. Раковського в січні 1919 р. // Наше право. 2004. №1. 7. Саппа М.М. Про еволюцію поглядів Голови Раднаркому УСРР Х. Раковського на національне питання // Політологічні читання. 1992. №2. 8. Сфремов С. Из «Щоденника» // Вісник Міжнародної Асоціації українців. 1991. №2. 9. Шаповал Ю. Україна XX століття: особи та події в контексті важкої історії. К., 2001. 10. Мельниченко В. Раковский против Сталина // Вечерний Киев. 1988. 12 декабря. 11. Мельниченко В.Е. Был ли Раковский конфедералистом? // Вопросы истории КПСС. 1989. №7. 12. Известия Временного Рабоче-Крестьянского правительства Украины. 1919. 26 января. 13. Журавлев В., Ненароков А. // Правда. 1988. 8 июля. 14. Саппа М.М. 1919 рік – перша спроба колективізації // Політологічні читання. 1992. №1. С.228-236. 15. Ленин В.И. ПСС. Т.3. 16. Сталин Й. Твори. Т.4. 17. Раковский Х. Союз Социалистических Советских республик. Х., 1923. 18. Буткевич В. Связана ли Украина союзным договором 1922 года? // Правда Украины. 1991. 10 декабря. 19. Раковский Х. Подготовка к партийному съезду // Коммунист. 1923. 25 марта. 20. Раковский Х., Фрунзе М. Национальный момент в Советском строительстве (в порядке обсуждения) // Коммунист. 1923. 28 марта. 21. VII Всеукраинская конференция Коммунистической партии (б) Украины. Х., 1923. Бюл. №1. 22. Фрунзе М. Заключительное слово // Коммунист. 1923. 14 апреля. 23. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1976, т. I. 24. Двенадцатый съезд РКП(б): 17-25 апреля 1923 года: Стенографический отчет. М., 1968. 25. Дорошко М. Компарти́но-державна номенклатура УСРР у 20-30 роки XX століття: соціо-історичний аналіз. К., 2004.

Надійшла до редколегії 20.04.06

О.Ю. Коломієць

**ХАРКІВСЬКЕ УКРАЇНСЬКЕ НАУКОВЕ ЮРИДИЧНЕ ТОВАРИСТВО
В ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ 1917-1918 РР.**

Національні громадські об'єднання патріотично налаштованих правників України стали в період визвольних змагань 1917–1918 рр. невід'ємною складовою загальноукраїнського національного руху, який був завжди багатий на різноманітні громадські утворення, в тому числі наукові та професійні. Якіщо в дореволюційних наукових юридичних товариствах, що існували при університетах у містах Катеринославі, Києві, Харкові та Одесі, в цілому загальноросійських за своїм характером, можна говорити лише про прояви українського руху в контексті національного відродження, то в діяльності правничих товариств, створених за часів Української Центральної Ради та гетьманату П.П. Скоро-